

ภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยของผู้นำนักเรียนระดับชั้นมัธยมศึกษา

The Democratic Leadership of Secondary Student Leaders

ธีรวัฒน์ เลื่อนฤทธิ์¹ โกศล มีคุณ²

Teerawat Luanrit¹ Kosol Meekun²

¹ นิสิตปริญญาเอก สาขาวิชาการบริหารการศึกษา มหาวิทยาลัยพะเยา

Doctoral degree student, Education Administration Program, University of Phayao

Corresponding Author, E-mail: luanrit@hotmail.com

² รองศาสตราจารย์ ดร. อาจารย์ประจำหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการศึกษา มหาวิทยาลัยพะเยา

Associate Professor, Dr., Lecturer of the Doctor of Philosophy Program,

Education Administration, Phayao University

E-mail: dr.kosolmeekun@gmail.com

Received: December 2, 2022; Revised: January 25, 2022; Accepted: January 31, 2022

บทคัดย่อ

ประเทศที่พัฒนาแล้วจะให้ความสำคัญกับการพัฒนาคุณภาพของทรัพยากรมนุษย์ในประเทศ เนื่องจากว่าหากคนในประเทศมีคุณภาพแล้วจะสามารถทำประโยชน์ให้กับประเทศชาติได้อย่างมหาศาล และสามารถขับเคลื่อนการพัฒนาประเทศร่วมกันให้ประสบผลสำเร็จตามเป้าหมายที่วางไว้ จึงมีการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ยกตัวอย่างเช่น การพัฒนาภาวะผู้นำ โดยเฉพาะการพัฒนาภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยของผู้นำนักเรียนที่จะเป็นรากฐานสำคัญของประเทศ เพราะผู้นำนักเรียนที่เป็นเด็กและเยาวชนดังกล่าวที่เป็นคณะกรรมการนักเรียน หัวหน้าคณะ หัวหน้าชมรม/ชุมนุม/กิจกรรม และหัวหน้าชั้นเรียน ซึ่งบุคคลเหล่านี้จะเป็นพลังในการขับเคลื่อนเพื่อนนักเรียนคนอื่น ๆ ต่อไป จึงเป็นการสร้างเยาวชนที่ดีที่จะเป็นพลังสำคัญของชาติต่อไปในอนาคต ภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยประกอบด้วย 4 องค์ประกอบ คือ 1) การเคารพตนเอง ผู้อื่น และสังคม 2) ความรับผิดชอบต่อตนเอง ผู้อื่น และสังคม 3) การไม่ถือตนเป็นใหญ่ใช้เหตุผลในการทำงาน และ 4) การมีส่วนร่วมและให้ความร่วมมือเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม

คำสำคัญ: ภาวะผู้นำ, ภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตย, ผู้นำนักเรียน

Abstract

Developed countries will focus on the development of the quality of human resources in the country. Because if the people in the country are qualified, then they can benefit the country immensely. And can drive the development of the country together to achieve the goals set. There are developments in various fields, for example. Leadership development in particular, the development of democratic leadership of student leaders will be the cornerstone of the country.

Because the student leaders who are children and youth will be the student committee, the head of the color faculty, the head of clubs/congregations/activities and head of class which these people will be the power to drive other fellow students, thus creating good youth that will be an important force for the nation in the future. Democratic leadership consists of 4 components: 1) respect for oneself, others, and society; 2) responsibility for oneself, others, and society; 3) non-self-esteem and rationalization in work; and 4) participation and cooperation for the common good.

Keyword: Leadership, The Democratic Leadership, Student Leaders

บทนำ

ประเทศที่พัฒนาแล้วจะให้ความสำคัญกับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ และมีการจัดระดับของการพัฒนาคุณภาพของประเทศด้วยการวัดค่าดัชนีการพัฒนามนุษย์ (Human Development Index) หรือ เอชดีไอ (HDI) (สำนักงานพัฒนาธุรกรรมทางอิเล็กทรอนิกส์, 2565, สื่อออนไลน์) พบว่า สิงคโปร์เป็นประเทศในทวีปเอเชียที่มีผลการประเมินอยู่ในระดับต้น ๆ ของโลก (อันดับที่ 12) ซึ่งเป็นประเทศที่มีการจัดการศึกษาเพื่อส่งเสริมและพัฒนาทรัพยากรมนุษย์จนเป็นที่ยอมรับของนานาประเทศ ทำให้ประชาชนมีคุณภาพชีวิตที่ดี มีการวางแผนการพัฒนาประเทศโดยให้ความสำคัญกับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เพื่อให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม ได้มีการกำหนดนโยบายและโครงการสำคัญต่าง ๆ มากมาย เช่น Skills Future Leadership Development Initiative เป็นหนึ่งในกิจกรรมที่อยู่ในโครงการ Skills Future Credit ที่ส่งเสริมให้ชาวสิงคโปร์มีการพัฒนาทักษะของตนเอง ในระยะยาวหรือตลอดชีวิต ที่มุ่งเน้นพัฒนาทักษะภาวะผู้นำของคนในชาติเพื่อรองรับการก้าวสู่สังคม การทำงานได้อย่างมีคุณภาพและประสิทธิภาพ เป็นต้น (กระทรวงแรงงาน, 2559, สื่อออนไลน์; จุฑารัตน์ วิบูลผล และคณะ, 2564, หน้า 127-129)

การพัฒนาภาวะผู้นำ จึงเป็นสิ่งที่ประเทศพัฒนาแล้วให้ความสำคัญ เพื่อพัฒนาคนในชาติให้เป็นทรัพยากรมนุษย์ที่มีคุณภาพ สามารถทำงานแล้วเกิดประโยชน์สูงสุดต่อองค์กร ทั้งนี้ผู้นำที่ดีจะต้องมีภาวะผู้นำที่จะสามารถใช้อิทธิพลหรืออำนาจหน้าที่ในการบริหารงานอย่างมีประสิทธิภาพทั้งการบอก การชี้แนะ การสั่งการหรืออำนาจการ เพื่อโน้มน้าวจิตใจผู้ใต้บังคับบัญชาให้ปฏิบัติหน้าที่ให้ดีที่สุด ทำให้การดำเนินงานขององค์กรบรรลุตามวัตถุประสงค์ร่วมกันในการถ่ายทอดแนวคิดไปสู่การปฏิบัติ (ณัฐณารักษ์ เอกนราจินดาวรรณ, 2560, หน้า 50) ดังนั้นการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาภาวะผู้นำให้กับคนในประเทศชาติ จึงเป็นหน้าที่ของภาครัฐที่จะต้องให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการเตรียมความพร้อมจากวัยเด็กสู่วัยรุ่นที่เป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญเป็นนักเรียนระดับชั้นมัธยมศึกษา (ระดับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1-6) ที่มีอายุ 13-18 ปี ซึ่งนักเรียนที่อยู่ในช่วงอายุนี้นี้จะมีการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาทางร่างกายและจิตใจอย่างมาก (วิโรจน์ อารีย์กุล, 2553, หน้า 79) เป็นความท้าทายของผู้บริหารโรงเรียนมัธยมศึกษาจะต้องบริหารจัดการศึกษาทั้งทางด้านวิชาการและทักษะชีวิตเพื่อให้นักเรียนได้พัฒนาตนเองเติบโต เติบโตตามศักยภาพ เป็นวัยที่ควรส่งเสริมการเรียนรู้และพัฒนาภาวะผู้นำ เพื่อวางรากฐานที่ดีในอนาคต เพื่อเติบโตเป็นคนไทยยุคใหม่ เป็นพลเมืองโลก (World Citizen) ที่มีคุณภาพ ทั้งนี้การพัฒนาภาวะผู้นำให้กับนักเรียนระดับชั้นมัธยมศึกษาจึงเป็นเรื่องสำคัญที่วงการทางการศึกษาจะต้องให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก เพราะนักเรียนที่มีภาวะผู้นำจะเป็นผู้ที่มีวุฒิภาวะ (mature) โดยเฉพาะในช่วงวัยรุ่นเป็นช่วง หัวเลี้ยวหัวต่อ “ภาวะผู้นำ” จะเป็นรากฐานสำคัญที่จะนำพานักเรียนไปสู่ความสำเร็จในชีวิต ทั้งเรื่องส่วนตัว ครอบครัว ตลอดจนการทำงาน สังคมไทยจึงต้องการคนรุ่นใหม่ที่มีภาวะผู้นำเพื่อเป็นกำลังสำคัญในการนำทิศทางและพัฒนาประเทศชาติบ้านเมือง

ประเทศไทยในปีพุทธศักราช 2562 พบว่า มีความขัดแย้งทางการเมืองอย่างรุนแรง มีการเรียกร้องสิทธิและเสรีภาพต่าง ๆ มีนักเรียนระดับชั้นมัธยมศึกษาจำนวนมากที่แสดงออกในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งในระดับโรงเรียนและนอกโรงเรียน ด้วยการชุมนุมเพื่อเรียกร้องสิทธิและเสรีภาพต่าง ๆ ตามวิถีทางแห่งประชาธิปไตย บางครั้งการชุมนุมอยู่ในขอบเขต แต่บางครั้งการชุมนุมก็ออกนอกขอบเขตที่เหมาะสมของการแสดงออกทางการเมือง หากโรงเรียนสามารถส่งเสริมและพัฒนาให้นักเรียนให้มีภาวะผู้นำซึ่งเป็นภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยย่อมเป็นการส่งเสริมให้นักเรียนมีคุณภาพเป็นการวางรากฐานเยาวชนที่ดีมีคุณภาพให้กับประเทศชาติ ทำให้ประเทศชาติเกิดการพัฒนาไปในทิศทางที่ดีในอนาคต ประชาชนสามารถอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข เพราะภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยจะเป็นการส่งเสริมให้นักเรียนมีทักษะที่ดีในการเคารพและยอมรับสิทธิของผู้อื่น เป็นการที่ผู้นำยอมให้ผู้ตามได้เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการกำหนดนโยบาย เป้าหมาย และวิธีการที่จะนำมาซึ่งบรรลุถึงเป้าหมายที่ต้องการและยังเปิดโอกาสให้ผู้ตามเข้ามามีส่วนร่วมในการตัดสินใจ และแสดงความคิดเห็นในปัญหาต่าง ๆ เป็นการสร้างความไว้วางใจ การรับฟังความคิดเห็นผู้อื่น การใช้แรงจูงใจ การกระตุ้น การมีส่วนร่วม การให้คำแนะนำช่วยเหลือ การเคารพในสิทธิและเสรีภาพของผู้อื่น ตลอดจนการกระตุ้นให้เกิดความคิดเชิงสร้างสรรค์ (ศิริพร ดวงศรี, วันทนา อมตารียกุล และพงษ์นิมิต พงษ์ภิญโญ, 2562) นอกจากนี้ Thomas Lickona (1991, อ้างอิงใน สวัสดิ์ ประทุมราช, 2554) ได้ศึกษางานวิจัยต่าง ๆ และเขียนเอกสารวิชาการเกี่ยวกับการพัฒนาจริยธรรมของนักเรียนในโรงเรียนที่ให้ความสำคัญกับความเคารพและความรับผิดชอบว่าเป็นพื้นฐานสำคัญของการเป็นพลเมืองประชาธิปไตย

ดังนั้น การพัฒนาภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยจึงเป็นรากฐานที่สำคัญของประเทศ โดยเฉพาะการพัฒนาภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยของผู้นำนักเรียน เพราะผู้นำนักเรียนที่เป็นคณะกรรมการนักเรียน หัวหน้าคณะ หัวหน้าชมรม/ชุมนุม/กิจกรรม และหัวหน้าชั้นเรียน จะเป็นพลังในการขับเคลื่อนเพื่อนนักเรียนคนอื่น ๆ ต่อไป ย่อมเป็นการสร้างเยาวชนที่ดีที่จะเป็นพลังสำคัญของชาติต่อไปในอนาคต

ภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตย

ความหมายและองค์ประกอบของภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตย

นักวิชาการได้ให้นิยามและความหมายของภาวะผู้นำไว้ว่าการใช้อิทธิพลของบุคคลหรือของตำแหน่งให้ผู้อื่นยอมปฏิบัติตาม เพื่อที่จะนำไปสู่การบรรลุเป้าหมายของกลุ่มตามที่กำหนดไว้ (เสริมศักดิ์ วิชาลาภรณ์, 2552, หน้า 10; รัตติกรณ์ จงวิศาล, 2550, หน้า 166) การที่ผู้นำหรือบุคคลที่เป็นหัวใจสำคัญขององค์การสามารถใช้ศาสตร์และศิลป์เพื่อการบริหารจัดการและการประสานงานระหว่างตนเอง คนในองค์การ และการปฏิบัติงานให้บรรลุเป้าหมายขององค์กรอย่างมีความสุขนั้นเพราะมีการใช้ภาวะผู้นำเกิดขึ้น (รภัสสา พิมพา, 2557) ผู้นำที่ใช้อิทธิพลหรืออำนาจหน้าที่ในการบริหารงานอย่างมีประสิทธิภาพทั้งการบอกและชี้แนะ ด้วยการสั่งการ เพื่อบังคับจิตใจผู้ใต้บังคับบัญชาให้ปฏิบัติหน้าที่ให้ดีที่สุด ย่อมแสดงว่าผู้นำมีภาวะผู้นำ (Bass, 2004, p. 346; Bennis and Townsend, 2008, p. 259; ญัฐณภรณ์ เอกนราจินดาวัฒน์, 2560, หน้า 10) โดยอาศัยกระบวนการติดต่อสื่อสารหรือความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำและผู้ตาม ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเพื่อให้บรรลุตามเป้าหมาย (Daft, 2008, pp. 4-5; อาทิล จันทรหอม, 2560) คุณลักษณะของผู้นำที่มีภาวะผู้นำย่อมแสดงอิทธิต่อสมาชิกในกลุ่มให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้เป็นความสามารถที่บุคคลมีอิทธิพลต่อสมาชิกในกลุ่มอันจะทำให้สามารถบรรลุเป้าหมายของกลุ่มหรือองค์การได้ (Tichi and Cohan 2007, p. 35)

จึงกล่าวได้ว่า ภาวะผู้นำเป็นกระบวนการที่ผู้นำแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ออกมาโดยใช้กระบวนการทั้งศาสตร์และศิลป์ ที่มีอิทธิพลต่อกลุ่มในการสั่งการ ชักจูง โน้มน้าวให้สมาชิกทุกคนในกลุ่มดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ของกลุ่มได้ โดยที่สมาชิกในกลุ่มได้ดำเนินการและปฏิบัติตามด้วยความเต็มใจ

Lippitt & White ได้ทำการศึกษาเกี่ยวกับภาวะผู้นำของผู้นำในมหาวิทยาลัย ไอโอวา (Lippitt and White, 1953) อ้างอิงใน ธรรมนูญ เอกนราจินดาวรรณ, 2560, หน้า 19) พบว่า ผู้นำมีลักษณะ 3 แบบ คือ ผู้นำแบบอัตตนิยม (Autocratic Style) ผู้นำแบบประชาธิปไตย (Democratic Style) และผู้นำแบบปล่อยเสรีนิยม (Laissez-Fair Style) ซึ่งจะขอนำเสนอ ผู้นำแบบประชาธิปไตย (Democratic Style) มีลักษณะ ดังนี้

ผู้นำแบบประชาธิปไตย (Democratic Style) เป็นผู้นำที่มีเจตคติต่อผู้ใต้บังคับบัญชาที่มีความไว้วางใจ มองเห็นความรู้ความสามารถของผู้ใต้บังคับบัญชา จึงเปิดโอกาสให้ผู้ใต้บังคับบัญชาได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจและการกำหนดนโยบาย การทำงานร่วมกันในลักษณะแบบกลุ่มร่วมคิดร่วมตัดสินใจ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ Lewin and Gold (1999, p. 27) ที่ได้กล่าวว่า ผู้นำแบบประชาธิปไตยเป็นการตัดสินใจของกลุ่มหรือผู้ตามให้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ รวมถึงการรับฟังความคิดเห็นร่วมกัน การทำงานเป็นทีม มีการสื่อสารแบบสองทาง ทำให้เพิ่มผลผลิตและความพอใจในการทำงาน ซึ่งบางครั้งทำให้ใช้เวลานานในการตัดสินใจ

Thomas Lickona (1991, อ้างอิงใน สวัสดิ์ ประทุมราช, 2554) ได้ศึกษางานวิจัยต่าง ๆ และเขียนเอกสารวิชาการเกี่ยวกับการพัฒนาจริยธรรมของนักเรียนในโรงเรียนที่ให้ความสำคัญกับความเคารพ (respect) และความรับผิดชอบ (responsibility) ว่าเป็นพื้นฐานสำคัญที่ควรส่งเสริมให้กับนักเรียน เนื่องจากเป็นคุณสมบัติพื้นฐานในการดำรงชีวิตแล้วยังเป็นพื้นฐานสำคัญของการเป็นพลเมืองประชาธิปไตยอีกด้วย ซึ่ง วสพร บุญสุข (2565) ได้นำคุณลักษณะสองประการดังกล่าว เป็นเป้าหมายของการศึกษาในงานวิจัยด้วยการศึกษารูปแบบการพัฒนาคุณลักษณะด้านความรับผิดชอบและความเคารพนับถือของนักเรียนอาชีวศึกษาทวิภาคีโดยการบริหารแบบมีส่วนร่วม และได้พบปัจจัยเชิงสาเหตุและรูปแบบของการพัฒนาความเคารพและความรับผิดชอบ แม้งานวิจัยดังกล่าวไม่ได้เน้นการพัฒนาประชาธิปไตยแต่ก็ได้เห็นแนวโน้มในการพัฒนาคุณลักษณะที่เป็นรากฐานของประชาธิปไตยซึ่งอาจจะเป็นรากฐานของการพัฒนาภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยของผู้นำนักเรียนด้วย

นอกจากนี้ กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม (2565) ได้กล่าวว่า ผู้นำแบบประชาธิปไตยเป็นลักษณะผู้นำที่มีประสิทธิภาพที่สุด เน้นการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจกับลูกน้อง ฟังความคิดเห็น คำนึงถึงความต้องการและความรู้สึกของผู้ใต้บังคับบัญชา เน้นดูแลและมีสัมพันธภาพของคนมากกว่าเน้นงาน เพื่อจูงใจให้คนทำงานได้ตามเป้าหมายของกลุ่ม ปรีดี นกุลสมปรารถนา (2565) ได้กล่าวว่า ผู้นำแบบประชาธิปไตยจะตัดสินใจเรื่องใด ๆ ก็ตามจากข้อมูลที่รวบรวมมาจากสมาชิกในทีมที่ทุกคนต่างก็มีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็นเรื่องต่าง ๆ อย่างเท่าเทียมกัน ผู้นำในแบบนี้ นับเป็นหนึ่งในรูปแบบของผู้นำที่มีประสิทธิภาพที่สุด เนื่องจากการเปิดโอกาสให้ผู้ที่มีหน้าที่การงานที่ต่ำกว่าได้เรียนรู้หรือฝึกฝนในการเสนอความคิดเห็น ซึ่งสอดคล้องกับ จรรยา ไกรจันทร์ (2555) ได้กล่าวว่า ผู้นำแบบประชาธิปไตยจะยึดถือความคิดกลุ่มเหนือความคิดตนเอง แบ่งงาน มอบหมายงานเป็นระบบ ให้คำแนะนำในการทำงาน อีกทั้งสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับผู้ร่วมงานโดยใช้กฎเกณฑ์สร้างสรรค์งาน

วิชัย วงษ์ใหญ่ (2554, หน้า 5) ได้กล่าวถึงคุณลักษณะของพลเมืองในระบบประชาธิปไตยซึ่งประกอบด้วย 6 ลักษณะ ประกอบด้วย 1) สมาชิกของสังคมที่มีอิสรภาพ 2) ฟังพาตัวเองได้ 3) ใช้สิทธิเสรีภาพโดยควบคู่กับความรับผิดชอบ 4) เคารพสิทธิเสรีภาพของผู้อื่น เคารพความแตกต่าง เคารพหลักความเสมอภาค 5) ไม่แก้ปัญหาด้วยความรุนแรง ตระหนักว่าตัวเองเป็นส่วนหนึ่งของสังคม และ 6) กระตือรือร้นที่จะรับผิดชอบหรือร่วมกันขับเคลื่อนสังคมและแก้ปัญหาสังคมในระดับตั้งแต่ครอบครัว ชุมชน ระดับประเทศ อาเซียน และประชาคมโลก นอกจากนี้ ปริญญ์ เทวานฤมิตรกุล (2555, หน้า 31-36) ได้เสนอลักษณะ 6 ประการของความเป็นพลเมืองในประชาธิปไตยไว้ ประกอบด้วย 1) มีอิสรภาพและฟังตนเองได้ เป็นอิสระชนที่ฟังตนเองและสามารถรับผิดชอบตนเองได้ ไม่ยอมตนอยู่ภายใต้อิทธิพลอำนาจหรือภายใต้ระบบอุปถัมภ์ของผู้ใด สามารถรับผิดชอบตนเองได้ 2) เห็นคนเท่าเทียมกันและเคารพหลักความเสมอภาค ไม่ว่าจะแตกต่างกันอย่างไรทุกคนล้วนแต่เท่าเทียมกันในฐานะที่เป็นเจ้าของประเทศ จึงต้องเคารพหลักความเสมอภาคและ

จะต้องเห็นคนเท่าเทียมกัน 3) ยอมรับความแตกต่าง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการเลือกอาชีพ วิถีชีวิต ความเชื่อทางศาสนาหรือความคิดเห็นทางการเมือง จึงต้องยอมรับและเคารพความแตกต่างของกันและกันเพื่อให้สามารถอยู่ร่วมกันได้ 4) เคารพสิทธิผู้อื่น ใช้สิทธิได้เท่าที่ไม่ละเมิดสิทธิผู้อื่น ต้องเคารพสิทธิผู้อื่น โดยที่จะต้องไม่ใช้สิทธิเสรีภาพของตนไปละเมิดสิทธิของผู้อื่น 5) รับผิดชอบต่อสังคมและส่วนรวมในการแก้ปัญหาและช่วยกันทำให้สังคมดีขึ้นกว่าที่ผ่านมา และ 6) เคารพกติกาโดยใช้กติกาหรือกฎหมายที่มาจากประชาชนหรือผู้แทนประชาชน ต้องเคารพหลักนิติรัฐหรือการปกครองโดยกฎหมาย

ดังนั้นจึงสามารถสรุปได้ว่า ผู้นำแบบประชาธิปไตย (Democratic Style) หมายถึง ผู้นำที่เคารพนับถือและรับผิดชอบต่อการใช้สิทธิและหน้าที่อย่างอิสระ เสมอภาพ และความเป็นหนึ่งเดียว (ภราดรภาพ) ของสมาชิก

วัลย์ภรณ์ แดงเกิด (2555) ได้ศึกษาพฤติกรรมประชาธิปไตยของนักเรียนโดยแบ่งพฤติกรรมตามวิถีประชาธิปไตย ด้วยคุณลักษณะสำคัญ 12 ประการ ประกอบด้วย 1) การรู้จักบทบาทหน้าที่ 2) การยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่น 3) การมีความรับผิดชอบ 4) ความเป็นผู้มีวินัยในตนเอง 5) การคิดถึงประโยชน์ส่วนรวม 6) การมีส่วนร่วมทั้งความคิดและการกระทำ ด้วยมารยาทที่ดีตามวัฒนธรรม 7) การให้เกียรติซึ่งกันและกันตามฐานานุรูป 8) การยอมรับและเคารพในสิทธิและหน้าที่ของเอกัตบุคคล 9) การใช้ปัญหาหรือเหตุผลในการตัดสินใจ 10) การรู้จักเป็นผู้นำและผู้ตามที่ดี 11) การยึดมั่นในความกตัญญูเชิดชูสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และ 12) การยึดหลักคุณธรรมในการดำเนินชีวิต นอกจากนี้สำนักงานคณะกรรมการการเลือกตั้ง (2555, หน้า 18) ได้กล่าวถึงพฤติกรรมตามวิถีประชาธิปไตย ประกอบด้วย 3 ด้าน ได้แก่ 1) พฤติกรรมด้านคุณธรรม เป็นพฤติกรรมที่แสดงถึงความเคารพซึ่งกันและกัน เคารพกฎระเบียบของสังคม การเคารพซึ่งกันและกันทางกายและทางวาจา การเคารพในสิทธิของผู้อื่น การเคารพในความคิดเห็นของผู้อื่น และการเคารพในกฎระเบียบของสังคม 2) พฤติกรรมด้านสามัคคีธรรม เป็นพฤติกรรมที่แสดงถึงการแบ่งปันร่วมกับทีมงานและประสานงานกัน โดยยึดถือประโยชน์ของส่วนรวมเป็นที่ตั้ง ร่วมกันวางแผนในการทำงานช่วยเหลือกันอย่างจริงจังไม่เอาเปรียบผู้อื่น และ 3) พฤติกรรมด้านปัญญาธรรม เป็นพฤติกรรมที่แสดงถึงความเชื่อมั่นในวิธีการแก้ปัญหา การไม่ถือตนเป็นใหญ่ ยอมรับฟังและปฏิบัติตามมติของเสียงส่วนมากในที่ประชุม เน้นการใช้ปัญญาใช้เหตุผลและความถูกต้องในการตัดสินใจแก้ปัญหาทั้งปวง ไม่ใช่เสียงส่วนมากในการตัดสินใจเสมอไป ทิพย์พาพร ตันติสุนทร (2556, หน้า 49-57) ได้ระบุเกี่ยวกับคุณลักษณะของพลเมืองไทยในระบอบประชาธิปไตย ประกอบด้วย 9 ประการ ได้แก่ 1) การเป็นผู้ที่มีความรู้ มีการศึกษาและมีความสามารถที่จะมองเห็นและเข้าใจในสังคมของตนและสังคมโลกเช่นเป็นสมาชิกของสังคม 2) ยึดถือประโยชน์ส่วนรวมและสังคมเป็นหลัก 3) มีความรักในเสรีภาพและมีความรับผิดชอบต่อ 4) เคารพความเสมอภาคและความยุติธรรม 5) มีความสามารถที่จะคิดวิเคราะห์อย่างเป็นเหตุเป็นผล 6) เข้าใจเรื่องหลักสิทธิมนุษยชน และยอมรับความแตกต่างในความเป็น พหุสังคม 7) เคารพกฎหมายและยึดหลักนิติรัฐ 8) มีความรู้ความเข้าใจต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและทางการเมือง เข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองในทุกระดับตั้งแต่ชุมชน ท้องถิ่น ระดับชาติ และนานาชาติ และ 9) ยึดมั่นในหลักสันติวิธี ไม่ใช้ความรุนแรงในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง พฤติกรรมตามวิถีประชาธิปไตยยังเป็นการแสดงออกโดยนำหลักประชาธิปไตยมาใช้ในชีวิตประจำวันจนเป็นนิสัยหรือวิถีทางแห่งชีวิต ซึ่งก็คือการปฏิบัติตามกฎหมาย ดำรงตนเป็นประโยชน์ต่อสังคม โดยมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันอันจะก่อให้เกิดการพัฒนาสังคมและประเทศชาติต่อไป ประกอบด้วยพฤติกรรมที่สำคัญ 3 ประการ คือ ความเคารพ ความสามัคคี และความมีปัญญา (นันทนา ประสาทพร, 2557) ในขณะที่ Hursh and Ross (2000) ได้กล่าวถึงลักษณะพฤติกรรมประชาธิปไตย ประกอบด้วย 6 ด้าน ได้แก่ 1) การคิดอย่างมีเหตุผล 2) มีค่านิยมประชาธิปไตย 3) ให้ความร่วมมือ 4) มีความรับผิดชอบ 5) มีความเสมอภาค และ 6) เคารพในเรื่องสิทธิ

นอกจากนี้ Thomas Lickona (1991, อ้างอิงใน สวัสดิ์ ประทุมราช, 2554) ได้ศึกษาถึงคุณลักษณะสำคัญที่จะต้องส่งเสริมให้กับเยาวชนใช้เป็นพื้นฐานสำหรับการดำรงชีวิตและความเป็นพลเมืองประชาธิปไตย คือ ความรับผิดชอบและความเคารพนับถือ (Responsibility and Respect) คุณลักษณะสำคัญของความรับผิดชอบและความเคารพนับถือเป็น

ยอมรับในประเทศที่มีความเจริญทั้งด้านเศรษฐกิจ เทคโนโลยี และเป็นประชาธิปไตย ความรับผิดชอบเป็นการรับรู้และปฏิบัติหน้าที่ด้วย ความผูกพัน มุ่งมั่นด้วยความเพียรพยายาม ความละเอียดรอบคอบ ที่มีต่อตนเองและสังคม รวมถึงปฏิบัติหน้าที่ร่วมกับผู้อื่นเพื่อให้บรรลุความสำเร็จตามเป้าหมายและรับผลการกระทำในการปฏิบัติหน้าที่ทั้งผลดีและผลเสียเพื่อปรับปรุงการปฏิบัติหน้าที่ให้ดียิ่งขึ้น โดยไม่ปิดภาระหน้าที่ของตนเองให้แก่ผู้อื่น แบ่งความรับผิดชอบได้เป็น 3 ระดับ ประกอบด้วย 1) ความรับผิดชอบต่อตนเอง 2) ความรับผิดชอบต่อส่วนรวมหรือคนใกล้ชิด และ 3) ความรับผิดชอบต่อค่านิยมและอุดมคติอันเป็นสากล ส่วนความเคารพนับถือเป็นการยอมรับตระหนักในคุณค่าความดีของตน ของผู้อื่นที่ใกล้ชิดในสังคมและของเพื่อนมนุษย์โดยการแสดงออกอย่างอ่อนน้อม อ่อนโยน ทั้งต่อหน้าและลับหลัง ไม่ล่วงเกินและไม่ละเมิดสิทธิของผู้อื่น แบ่งความเคารพนับถือเป็น 3 ระดับ คือ 1) ความเคารพนับถือตนเองและการเห็นคุณค่าในตนเอง 2) ความเคารพนับถือผู้อื่น เป็นความรู้สึกเห็นคุณค่าและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของผู้อื่น และ 3) ความเคารพนับถือต่อสิ่งต่าง ๆ นอกเหนือจากบุคคล (ชีวิตทุกรูปแบบ และสิ่งแวดล้อมที่เกื้อหนุนชีวิตอยู่)

ดังนั้น สามารถจำแนกองค์ประกอบของภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยออกได้เป็น 4 องค์ประกอบ ดังแสดงในตารางที่ 1 เพื่อเป็นแนวทางในการนำไปใช้ในการพัฒนาภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยของผู้นำนักเรียนระดับชั้นมัธยมศึกษา ดังนี้

ตารางที่ 1 การจำแนกองค์ประกอบของภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตย

องค์ประกอบ	1. วิชัย วงศ์ใหญ่ (2554)	2. ปริญา เทวานฤมิตรกุล (2555)	3. วลัยภรณ์ แดงเกิด (2555)	4. สำนักงานคณะกรรมการการเลือกตั้ง (2555)	5. ทิพย์พาพร ตันติสุนทร (2556)	6. นันทนา ประสาทพร (2557)	7. Lickona (1991, อ้างอิงใน วสพร บุญสุข, 2565)	8. Hursh & Ross (2000)	รวม	ผู้วิจัย
1. การเคารพตนเอง ผู้อื่น และสังคม	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	8	✓
2. ความรับผิดชอบต่อตนเอง ผู้อื่น และสังคม	✓	✓	✓		✓		✓	✓	6	✓
3. การไม่ถือตนเป็นใหญ่ใช้เหตุผลในการทำงาน	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓	7	✓
4. การมีส่วนร่วมและให้ความร่วมมือเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓	7	✓

การสังเคราะห์องค์ประกอบของภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตย พบว่า องค์ประกอบของภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตย ประกอบด้วย 4 องค์ประกอบ คือ 1) การเคารพตนเอง ผู้อื่น และสังคม 2) ความรับผิดชอบต่อตนเอง ผู้อื่น และสังคม 3) การไม่ถือตนเป็นใหญ่ใช้เหตุผล ในการทำงาน และ 4) การมีส่วนร่วมและให้ความร่วมมือเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม สามารถอธิบายความหมายของภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยของผู้นำนักเรียนและองค์ประกอบแต่ละด้านและวิธีการวัดภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยของผู้นำนักเรียน ในหัวข้อถัดไป

ความหมายและองค์ประกอบของภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยของผู้นำนักเรียน

ประเทศไทยในปีพุทธศักราช 2562 พบว่า มีความขัดแย้งทางการเมืองอย่างรุนแรง มีการเรียกร้องสิทธิและเสรีภาพต่าง ๆ มีนักเรียนระดับชั้นมัธยมศึกษาจำนวนมากที่แสดงออกในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งในระดับโรงเรียนและนอกโรงเรียน ด้วยการชุมนุมเพื่อเรียกร้องสิทธิและเสรีภาพต่าง ๆ ตามวิถีทางแห่งประชาธิปไตย บางครั้งการชุมนุมอยู่ในขอบเขต แต่บางครั้งการชุมนุมก็ออกนอกขอบเขตที่เหมาะสมของการแสดงออกทางการเมือง หากโรงเรียนสามารถส่งเสริมและพัฒนาให้นักเรียนให้มีภาวะผู้นำซึ่งเป็นภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตย ย่อมเป็นการส่งเสริมให้นักเรียนมีคุณภาพ เป็นการวางรากฐานเยาวชนที่ดีมีคุณภาพให้กับประเทศชาติ ทำให้ประเทศชาติเกิดการพัฒนาไปในทิศทางที่ดีในอนาคต ประชาชนสามารถอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข เพราะภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยจะเป็นการส่งเสริมให้นักเรียนมีทักษะที่ดีในการเคารพและยอมรับสิทธิของผู้อื่น เป็นการที่ผู้นำยอมให้ผู้ตามได้เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการกำหนดนโยบาย เป้าหมายและวิธีการที่จะนำมาซึ่งบรรลุถึงเป้าหมายที่ต้องการและยังเปิดโอกาสให้ผู้ตามเข้ามามีส่วนร่วมในการตัดสินใจ และแสดงความคิดเห็นในปัญหาต่าง ๆ เป็นการสร้างความไว้วางใจ การรับฟังความคิดเห็นผู้อื่น การใช้แรงจูงใจ การกระตุ้น การมีส่วนร่วม การให้คำแนะนำช่วยเหลือ การเคารพในสิทธิและเสรีภาพของผู้อื่น ตลอดจนการกระตุ้นให้เกิดความคิดเชิงสร้างสรรค์

การพัฒนาภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยสำหรับผู้นำนักเรียนจึงเป็นเรื่องสำคัญ โดยเฉพาะผู้นำนักเรียนที่เป็นคณะกรรมการนักเรียน หัวหน้าคณะ หัวหน้าชมรม/ชุมนุม/กิจกรรม และหัวหน้าชั้นเรียน เพราะเยาวชนเหล่านี้จะเป็นพลังในการขับเคลื่อนเพื่อนนักเรียนคนอื่น ๆ ต่อไป ดังนั้นการพัฒนาภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยโดยเฉพาะลักษณะที่เป็นรากฐานสำคัญให้กับผู้นำนักเรียนก็ย่อมเป็นการสร้างเยาวชนที่ดีที่จะเป็นพลังสำคัญของชาติต่อไปในอนาคต การพัฒนาภาวะผู้นำให้กับนักเรียนระดับชั้นมัธยมศึกษา จึงเป็นหน้าที่ที่ผู้บริหารสถานศึกษาต้องให้ความสำคัญ เพราะหากโรงเรียนสามารถสร้างและพัฒนาผู้นำนักเรียนให้มีภาวะผู้นำจะทำให้เกิดประโยชน์อย่างยิ่งต่อชาติบ้านเมือง ซึ่งการส่งเสริมให้นักเรียนให้มี ภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยจะเป็นการปูพื้นฐานที่ดี ในการพัฒนานักเรียนระดับชั้นมัธยมศึกษาให้เป็นทรัพยากรมนุษย์ที่มีคุณภาพของประเทศชาติเพื่อก้าวเข้าสู่ประเทศพัฒนาแล้วในอนาคต จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตย สามารถสรุปความหมายและองค์ประกอบของภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยของผู้นำนักเรียน ดังนี้

ภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยของผู้นำนักเรียน หมายถึง กระบวนการที่คณะกรรมการนักเรียน หัวหน้าคณะ หัวหน้าชมรม/ชุมนุม/กิจกรรม หัวหน้าชั้นเรียน ของนักเรียนระดับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1-6 แสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ออกมา โดยใช้กระบวนการต่าง ๆ กับกลุ่มในการสั่งการ ชักจูง โน้มน้าวให้สมาชิกทุกคนในกลุ่มดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ของกลุ่ม โดยที่สมาชิกในกลุ่มได้ดำเนินการและปฏิบัติตามด้วยความเต็มใจ ภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยของผู้นำนักเรียน มีองค์ประกอบ 2 ด้าน คือ ด้านจิตประชาธิปไตยและด้านพฤติกรรมประชาธิปไตย ในแต่ละด้านมีองค์ประกอบเหมือนกัน 4 องค์ประกอบ ได้แก่ 1) การเคารพตนเอง ผู้อื่น และสังคม 2) ความรับผิดชอบต่อ

ตนเอง ผู้อื่น และสังคม 3) การไม่ถือตนเป็นใหญ่ใช้เหตุผลในการทำงาน และ 4) การมีส่วนร่วมและให้ความร่วมมือเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม แต่ละองค์ประกอบมีความหมาย ดังนี้

1) **การเคารพตนเอง ผู้อื่น และสังคม** คือ การยอมรับตระหนักในคุณค่าความดีของตนเองและของผู้อื่น แบ่งความเคารพนับถือเป็น 3 ระดับ คือ (1) การเคารพนับถือและเห็นคุณค่าในตนเอง (2) การเคารพนับถือโดยเห็นคุณค่าคนใกล้ชิด และ (3) การเคารพนับถือต่อคนทั่วไปในสังคม

2) **ความรับผิดชอบต่อตนเอง ผู้อื่น และสังคม** คือ การรับรู้และปฏิบัติหน้าที่ด้วยความผูกพัน มุ่งมั่นด้วยความเพียรพยายาม แบ่งความรับผิดชอบเป็น 3 ระดับ คือ (1) ความรับผิดชอบต่อตนเอง (2) ความรับผิดชอบต่อส่วนรวมหรือคนใกล้ชิด และ (3) ความรับผิดชอบต่อคนทั่วไปในสังคม

3) **การไม่ถือตนเป็นใหญ่ใช้เหตุผลในการทำงาน** คือ การไม่ยึดตำแหน่งเพื่อใช้อำนาจตนว่าเหนือกว่าผู้อื่น ที่ร่วมทำงาน ใช้วิธีร่วมกันคิดร่วมตัดสินใจแก้ปัญหา ยอมรับฟังและปฏิบัติตามมติของเสียงส่วนใหญ่

4) **การมีส่วนร่วมและให้ความร่วมมือเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม** คือ การมีส่วนร่วมและให้ความร่วมมือกันในการทำงานเป็นทีม มีส่วนร่วมวางแผนในการทำงาน ช่วยเหลือส่วนรวมอย่างใจจริงไม่เอาเปรียบผู้อื่น มีความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกับกลุ่มโดยคำนึงถึงผลประโยชน์ของส่วนรวมเป็นสำคัญ

บทสรุป

ภาวะผู้นำเป็นกระบวนการที่ผู้นำแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ออกมาโดยใช้กระบวนการทั้งศาสตร์และศิลป์ที่มีอิทธิพลต่อกลุ่มในการสั่งการ ชักจูง โน้มน้าวให้สมาชิกทุกคนในกลุ่มดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ของกลุ่มได้ โดยที่สมาชิกในกลุ่มได้ดำเนินการและปฏิบัติตามด้วยความเต็มใจ ในการศึกษาครั้งนี้ได้อธิบายถึงผู้นำแบบประชาธิปไตย (Democratic Style) หมายถึง ผู้นำที่เคารพนับถือและรับผิดชอบในการใช้สิทธิและหน้าที่อย่างอิสระ เสมอภาพ และความเป็นหนึ่งเดียว (ภราดรภาพ) ของสมาชิก ผู้นำแบบประชาธิปไตย มีองค์ประกอบ 2 ด้าน คือ ด้านจิตประชาธิปไตยและด้านพฤติกรรมประชาธิปไตย ในแต่ละด้านมีองค์ประกอบเหมือนกัน 4 องค์ประกอบ ได้แก่ 1) การเคารพตนเอง ผู้อื่น และสังคม 2) ความรับผิดชอบต่อตนเอง ผู้อื่น และสังคม 3) การไม่ถือตนเป็นใหญ่ใช้เหตุผลในการทำงาน และ 4) การมีส่วนร่วมและให้ความร่วมมือเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม

เอกสารอ้างอิง

กระทรวงแรงงาน. (2559). *การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ของประเทศสิงคโปร์*.

https://singapore.mol.go.th/news/การพัฒนา_ทรัพยากรมนุษย์.

กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม. (2565). *การสร้างภาวะผู้นำ*. <https://bsc.dip.go.th/th/category/hr2/fs-leadership>.

จุฑารัตน์ วิบูลผล, ชาตรี ฝ่ายคำตา, นิภาพร กุลสมบุรณ์ และปริญญ์จิระภัทรศิลป์. (2564). *รายงานฉบับสมบูรณ์ การศึกษา วิเคราะห์ สังเคราะห์ข้อมูลการจัดการศึกษาขั้น พื้นฐานที่เกี่ยวกับการพัฒนาหลักสูตรและการจัดการเรียนรู้ในต่างประเทศที่จัด การศึกษาอย่างมีคุณภาพ* (พิมพ์ครั้งที่ 1). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

จรรยา ไกรจันทร์. (2555). *รูปแบบและประเภทของผู้นำ*. <https://www.gotoknow.org/posts/450297>

ชูชีพ ประทุมเวียง. (2547). *รูปแบบการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาพฤติกรรมประชาธิปไตย สำหรับนักศึกษาสถาบันราชภัฏ วิทยาลัยนพนธ์ปริญญาคุชฌีบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ*.

ฐิติวรดา พลเยี่ยม. (2560). *การพัฒนาหลักสูตรที่ส่งเสริมความเป็นประชาธิปไตย สำหรับนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4* [วิทยานิพนธ์ปริญญาคุชฌีบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาสารคาม].

- ณัฐณิธรณ์ เอกนราจินดาวัฒน์. (2560). *ภาวะผู้นำทางการบริหารการพัฒนา* (พิมพ์ครั้งที่ 1). มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.
- ดวงเดือน ศาสตรภัทร และคณะ. (2547). รายงานการวิจัยเรื่อง “การพัฒนาจิตสำนึกประชาธิปไตยในเยาวชนไทย” (พิมพ์ครั้งที่ 1). มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ทวีวัฒน์ บุญจิต. (2546). รายงานวิจัย โครงการวิจัยแม่บท: การวิจัยและพัฒนาระบบพฤติกรรมไทย (พิมพ์ครั้งที่ 1). สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ.
- ทิพย์พพร ต้นติสุนทร. (2556). *การศึกษาเพื่อสร้างพลเมือง* (พิมพ์ครั้งที่ 2). สถาบันนโยบายศึกษา.
- ธัญธัช วิภัติภูมิประเทศ. (2556). รายงานผลการวิจัยเรื่อง “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยของนักศึกษา มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต” (พิมพ์ครั้งที่ 1). มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต.
- นันทนา ประสาทพร. (2557). *การพัฒนาแบบวัดพฤติกรรมตามวิถีประชาธิปไตยของนักเรียนระดับชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย สังกัดสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมการศึกษาเอกชนในเขตภาคใต้* [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ].
- ปริญญญา เทวานฤมิตรกุล. (2555). *การศึกษาเพื่อสร้างพลเมือง (Civic Education)* (พิมพ์ครั้งที่ 1). นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.
- ปรีดี นกุลสมปรารถนา. (2563). 8 รูปแบบของการเป็นผู้นำ คุณเป็นแบบไหน.
<https://www.popticles.com/business/8-types-of-leadership/>
- วสพร บุญสุข. (2565). *การบริหารรูปแบบการพัฒนาคุณลักษณะด้านความรับผิดชอบและความเคารพนับถือของนักเรียนอาชีวศึกษาทวิภาคีโดยการบริหารแบบมีส่วนร่วม* [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา, มหาวิทยาลัยพะเยา].
- วิชัย วงษ์ใหญ่. (2554). *นวัตกรรมหลักสูตรและการเรียนรู้สู่ความเป็นพลเมือง* (พิมพ์ครั้งที่ 1). บริษัท อาร์ แอนด์ บี อินเตอร์เนชั่นแนล จำกัด.
- วิโรจน์ อารีย์กุล. (2553). *การดูแลสุขภาพและการให้คำแนะนำวัยรุ่น* (พิมพ์ครั้งที่ 1). กองกุมารเวชกรรม โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า และภาควิชาเวชศาสตร์ทหาร และชุมชนวิทยาลัยแพทยศาสตร์พระมงกุฎเกล้า.
- วัลย์ภรณ์ แดงเกิด. (2555). *การศึกษาพฤติกรรมประชาธิปไตยของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 สังกัด สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษามัธยมศึกษาเขต 2 ที่ผ่านการประเมินคุณภาพการศึกษาภายนอก รอบ 2* [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ].
- รภัศรา พิมพ์า. (2557). *ภาวะผู้นำของนิสิตครูหลักสูตรการศึกษาบัณฑิต (กศ.บ. 5 ปี) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บัณฑิตวิทยาลัย* [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ].
- รัตติกรณ์ จงวิศาล. (2550). *มนุษย์สัมพันธ์: พฤติกรรมมนุษย์ในองค์กร* (พิมพ์ครั้งที่ 1). สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- ศิริพร ดวงศรี, วันทนา อมตาริยกุล และพงษ์นิมิต พงษ์ภิญโญ. (2562). การพัฒนาภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยของผู้บริหารโรงเรียนประถมศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาอุดร เขต 3. *วารสารวิชาการวิทยาลัยสันตพล*, 5(2), 192-200.
- สวัสดี ประทุมราช. (2554). *การให้การศึกษาเพื่อสร้างอัตลักษณ์* แปลจาก *Educating for Character: How Our Schools Can Teach Respect and Responsibility* By THOMAS LICKONA (พิมพ์ครั้งที่ 1). ประชาอุทิศพิมพ์.
- เสริมศักดิ์ วิศาลาภรณ์. (2552). *ภาวะผู้นำ, ประมวลสาระชุดวิชาทฤษฎีและแนวปฏิบัติในการบริหารการศึกษา หน่วยที่ 5-8* (พิมพ์ครั้งที่ 9). มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา.
- สำนักงานคณะกรรมการการเลือกตั้ง. (2555). *วิถีประชาธิปไตยและการเลือกตั้ง* (พิมพ์ครั้งที่ 1). สำนักงานคณะกรรมการการเลือกตั้ง.

- สำนักงานพัฒนาธุรกรรมทางอิเล็กทรอนิกส์. (2565). สถานภาพและการจัดอันดับตัวชี้วัด ระดับสากล (ดัชนีการพัฒนามนุษย์, HDI). <https://www.etda.or.th/th/Our-Service/statistics-and-information/dashboardsummary.aspx?index=14>
- อาทิตย จันทน์หอม. (2560). ภาวะผู้นำแบบประชาธิปไตยของนิสิตระดับปริญญาตรี หลักสูตรการศึกษาศาสตรบัณฑิต (กศ.บ. 5 ปี) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ตามแนวคิดของศาสตราจารย์ ดร.สาโรช บัวศรี. [สารนิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ].
- Bass, B. M. (2004). *Leadership and performance beyond expectation*. The Free Press.
- Bennis, W. and Townsend, R. (2008). *Reinvention leadership: Strategies to empower the organization*. William Morrow.
- Daft, R. L. (2008). *The leadership experience* (4th ed.). Thomson Southwestern.
- Hursh, D. and Ross, E. W. (2000). *Democracy Evaluation: Democratic Social Education*. Falmer.
- Lewin K. and Gold M. E. (1999). *The dynamic of Group action*. Educational Leadership Review.
- Sulaiman, M. (2006). Developing and Validating Instruments for Measuring Democratic Climate of the Civic Education Classroom and Student Engagement in North Sulawesi, Indonesia. *International Education Journal*, 7(4), 580-597.
- Tichi, N. M. and Cohan, M. (2007). The transformational leader. *Training and Development Journal*, 40(7), 35-40.